

Paweł Bielicki

Instytut Nauk Politycznych UKW

„Żelazna kurtyna” jako aspekt sowietyzacji Europy Wschodniej w latach 1949–1953

Zarys treści: Sowietyzacja była kluczowym etapem prowadzącym do utrwalenia „żelaznej kurtyny” na terenie Europy Wschodniej i pełnego podporządkowania krajów wschodnioeuropejskich Związkowi Radzieckiemu. W artykule omawiam różne aspekty sowietyzacji, m.in. wymiar ustrojowy, gospodarczy oraz wojskowy. W ostatniej z wyżej wymienionych dziedzin pozwoliłem sobie na wyartykułowanie przyczyn, które sprawiły że władze sowieckie podjęły decyzję o przeprowadzeniu przyspieszonej sowietyzacji w dziedzinie militarnej na terenie Europy Wschodniej. Ważnym elementem niniejszego artykułu jest też kwestia prześladowania Kościoła w państwach zdominowanych przez ZSRR. W podsumowaniu nakreśliam konsekwencje omawianych w artykule wydarzeń dla współczesnej rzeczywistości politycznej krajów postkomunistycznych w wymiarze politycznym, gospodarczym oraz społecznym.

Outline of content: Sovietisation was the key stage leading to the strengthening of the Iron Curtain sealing off Eastern Europe and to the total subjugation of Eastern European countries to the Soviet Union. In the article, the author discusses various aspects of Sovietisation, emphasising its political, economic and military dimensions, including the reasons underlying the decision taken by the Soviet leaders to force the pace of Sovietisation in the military field in Eastern Europe. An important part of the present study is also the question of persecution of the Church in the states dominated by the USSR. In conclusions the author discusses the consequences of the described developments for the contemporary political situation of post-communist countries in their political, economic and social dimensions.

Słowa kluczowe: Europa Wschodnia, Kominform, RWPG, sowietyzacja Europy Wschodniej, zimna wojna, ZSRR, żelazna kurtyna

Keywords: Eastern Europe, Cominform, Council for Mutual Economic Assistance (CMEA), Sovietisation of Eastern Europe, Cold War, Soviet Union, Iron Curtain

Przedstawiając analizę utrwalenia „żelaznej kurtyny” na terenie Europy Środkowo-Wschodniej w dobie późnego stalinizmu, uzasadnione będzie prześledzenie kwestii

sowietyzacji omawianego obszaru¹. Wypada zasygnalizować, że czystki lat 1949–1953 różniły się w sposób znaczący od terroru z lat bezpośrednio poprzedzających ten okres, określanego jako pierwszy etap sowietyzacji tych państw. Omawiany przedział czasowy charakteryzował się zaostrzeniem terroru względem wszystkich warstw społecznych. Szczególnie nasilono poszukiwanie „wrogów” ustroju we własnych szeregach, którzy mieli odmienne zapatrywania odnośnie do komunistycznej poszczególnych krajów. W obliczu rozbitcia opozycji politycznej w latach 1944–1948 poprzez realizację „taktu salami”, zaczęto czynić kroki zmierzające do budowy państwa całkowicie totalitarnego, podległego jedynie moskiewskiemu centrum i ograniczającego autonomię społeczeństw względem ZSRR. Radziecki dyktator, w celu zachowania centralizacji działań bloku, reagował zdecydowanie na wszelkie przejawy samodzielności ze strony przywódców krajów satelickich. Zdając sobie sprawę z konieczności maksymalnego ich podporządkowania wobec Moskwy, Józef Stalin był przeciwny podejmowaniu nawet częściowo niezależnych decyzji bez jego aprobaty². Stopniowo też zanikała wzajemna współpraca krajów bloku. Rządzący każdego z państw „demokracji ludowej” najczęściej jeździli do Stalina osobiście, unikając skonkretyzowanych rozmów na temat relacji pomiędzy poszczególnymi partiami komunistycznymi krajów za „żelazną kurtyną”. Dyktator niechętnie patrzył na współpracę państw bloku poza plecami Moskwy, upatrując w tym formę możliwego spisku i dążeń do niezależności od „ojczyzny światowego proletariatu”. Pamiętając przykład federacji bałkańskiej, Stalin od 1950 r. nie zwołał żadnego posiedzenia Kominformu³, uznając za bezcelową działalność tej organizacji, chociaż oficjalnie została rozwiązana dopiero w 1956 r.

¹ W definicji Europy Wschodniej, sformułowanej przez Marka Kramera, możemy przeczytać: „Termin Europa Wschodnia jest częściowo geograficzny, a częściowo polityczny i obejmuje osiem państw europejskich, które od lat czterdziestych do końca osiemdziesiątych były pod rządami komunistów. [...] Termin ten nie obejmuje samego Związku Radzieckiego, mimo że zachodnie republiki sowieckie (Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś, Ukraina, Mołdawia i Rosja na zachód od Uralu) stanowią najdalej na wschód położoną część Europy. Termin obejmuje natomiast kilka państw leżących w części Europy, którą prawidłowo należy nazywać Środkową, takich jak Czechosłowacja, Węgry, Polska oraz to, które w 1949 r. przyjęło nazwę Niemiecka Republika Demokratyczna (albo Niemcy Wschodnie). Inne komunistyczne państwa w Europie – Albania, Bułgaria, Rumunia i Jugosławia – także są objęte terminem Europa Wschodnia. Państwa, w których nigdy nie rządili komuniści, takie jak Grecja i Finlandia, nie są uważane za część Europy Wschodniej, choć tam właśnie leżą z czysto geograficznego punktu widzenia”, zob. M. Kramer, *Stalin, Soviet policy and the consolidation of a communist bloc in Eastern Europe, 1944–1953*, http://fsi.stanford.edu/sites/default/files/evnts/media/Stalin_and_Eastern_Europe.pdf, s. 1 (dostęp: 29.05.2016).

² Л.Я. Гибианский, *Форсирование советской блоковой политики*, w: *Холодная война 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива. Сборник статей*, ред. N.I. Егорова, Москва–Новосибирск 2003, s. 150–155.

³ Kominform (Biuro Organizacyjno-Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych), został powołany przez przedstawicieli partii komunistycznych z Bułgarii, Czechosłowacji, Francji, Jugosławii, Polski, Rumunii, Węgier, Włoch oraz ZSRR w dniach 22–27 września 1947 r. podczas konferencji w Szklarskiej Porębie. Działalność Biura miała na celu zarówno koordynację działań partii komunistycznych w Europie Wschodniej po ogłoszeniu przez Stany Zjednoczone Doktryny

Drugi etap sowietyzacji charakteryzował się jeszcze bardziej zintensyfikowaną propagandą „pokojową”, przedstawiającą Związek Sowiecki i kraje Europy Wschodniej jako wzór do naśladowania we wszystkich dziedzinach życia. Jednakże w komunizmie, bardziej niż w jakimkolwiek innym ustroju społecznym, założenia teoretyczne najczęściej całkowicie miały się z praktyką. Wojciech Roszkowski, charakteryzując proces sowietyzacji Europy Środkowej stwierdził:

Komuniści mieli najpierw zdobyć pełnię władzy politycznej, a następnie stopniowo przeprowadzić sowietyzację społeczeństw. „Demokracja ludowa” jako „ustrój przejściowy do socjalizmu” była parawanem przemian w kierunku państwa totalitarnego. Używając go, komuniści chcieli znieczulić społeczeństwa Europy Środkowo-Wschodniej, w dużej części dążące do autentycznych reform społecznych, na wprowadzenie „socjalizmu” w wersji radzieckiej. Ideologia oficjalna, opierająca się na sile i kłamstwie, tworzyła sztuczny, pseudonaukowy świat, zgodny z rosyjskim podwójnym myśleniem dopuszczającym sprzeczności logiczne. „Demokracja” oznaczała tu bezwzględną dyktaturę, „postęp” – obalenie wszelkich wartości i absolutyzację władzy, zaś „nauka” – prymitywną wiarę w zaklęcia ideologów. U źródeł późniejszych, czasem trudnych do zrozumienia, wewnętrznych dylematów w świecie komunistycznym leżała sprzeczność między utopijną i pozornie pięknie brzmiącą teorią a skrajnie okrutną praktyką władz⁴.

Rodzące się pytanie o cel procesu sowietyzacji w bloku wschodnim uprawnia do utożsamienia go z dążeniem rządów poszczególnych krajów komunistycznych do całkowitego zniewolenia moralnego społeczeństw Europy Wschodniej. Celem Kremla była degradacja norm rodzinnych, zanik poczucia wspólnoty obywatelskiej poprzez kolektywizm oraz zwiększenie oddziaływania ZSRR na kulturę i sztukę w krajach bloku za pomocą narzucania im swoich „wzorców”. Zaniepokojenie Sowietów z powodu zbyt wolnego zaszczepiania ich idei oświatowych w Europie Wschodniej zaczęto wyrażać w marcu 1949 r., kiedy to w piśmie do szefa sowieckiego MSZ, Andrieja Wyszynskiego, oraz wiceministrów Andrieja Gromyki i Waleriana Zorina, kierownik IV Wydziału Europejskiego ministerstwa, Stiepan Kirsanow, zasugerował m.in. otwarcie szkół dla obywateli sowieckich mieszkających na terenach państw „demokracji ludowej”, wprowadzenie praktyki delegowania uczonych i wykładowców sowieckich do pracy na tamtejszych wyższych uczelniach i zwrócenie uwagi rządów krajów satelickich na konieczność zlikwidowania resztek zagranicznych instytucji kulturalnych oraz szkół⁵. Poprzez działalność swoich

Trumana (*doctrine containment*) oraz Planu Marshalla – odpowiednio w marcu oraz w czerwcu 1947 r., ale także służyła próbie pokrzyżowania przez obóz moskiewski wyżej wymienionych inicjatyw. Na temat znaczenia Kominformu w polityce międzynarodowej szerzej pisze M. Zacharias, *Powołanie Kominformu w 1947 r. Przyczyny, przebieg, skutki*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 31 (1996), s. 95–115.

⁴ Cyt. za. C. Grzelak, *Ład pojałtański w Europie Wschodniej*, w: *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Żelów 2005, s. 18.

⁵ *Moskwa 21 marzec 1949 – Propozycje kierownika IV Wydziału Europejskiego MSZ ZSRR Siepana Kirsanowa w sprawie zwiększenia wpływu Związku Sowieckiego na życie kulturalne Polski*,

„namiestników” w Europie Środkowej radzieccy komuniści chcieli doprowadzić do wymiany kadr nauczycielskich z czasów przedwojennych, mianując na ich miejsce ludzi dyspozycyjnych i podległych nowym władzom.

Podobny trend miał miejsce w kulturze. Już od 1949 r. władze sowieckie naciskały na przyspieszenie tempa unifikacji krajów bloku z sowieckim systemem kulturalnym. Tego problemu dotknął w swojej wypowiedzi minister kultury Węgier, József Révai. W odniesieniu do sytuacji w swoim kraju, wyjaśniał on: „Sowiecka kultura jest wzorem dla nauczycieli i naszej nowej socjalistycznej kultury. My umiemy przyswoić sobie i wykorzystywać bogate doświadczenia Radzieckiej Partii Komunistycznej nie tylko w ekonomii i w technice walki klasowej, ale także w tworzeniu nowej, socjalistycznej kultury”⁶. Komuniści dążyli przez to do wychowania „nowego socjalistycznego człowieka”, niebędącego „skażonym” wpływami zachodnimi. Zamiany komunistów dotyczące nie tylko Polski, ale i wszystkich krajów socjalistycznych, czytelnie wyraził Włodzimierz Sokorski na Zjeździe Pisarzy w Szczecinie w styczniu 1949 r., mówiąc: „Szczeciński Zjazd Związku Pisarzy w styczniu 1949 roku po raz pierwszy postawił otwarcie problem walki z formalizmem i kosmopolityzmem oraz walki o sztukę realizmu socjalistycznego, jako problem walki o twórczość, która w treściach swoich obejmie cały głęboki proces przeobrażeń naszego kraju, a w celach swoich stanie się wychowawcą nowego, socjalistycznego człowieka”⁷.

Należy stwierdzić, że główną, choć nie jedyną przyczyną zaostrzenia procesu sowietyzacji w Europie Wschodniej był rozłam w stosunkach pomiędzy ZSRR a Jugosławią⁸. Poddając ocenie znaczenie tego wydarzenia dla zaostrzenia terroru politycznego na wschodzie kontynentu europejskiego, wskazane jest sięgnięcie do opinii Johna Lewisa Gaddisa, piszącego:

Podobne wątpliwości [odnośnie do polityki zagranicznej Tity – P.B.] pojawiły się w związku z jugosłowiańskimi planami powojennej federacji bałkańskiej. Stalin początkowo popierał tę ideę, traktując ją zapewne jako dobry pretekst, który pozwoli mu pozbyć się przedstawicieli amerykańskich i brytyjskich władz wojskowych z byłych krajów nieprzyjacielskich, takich jak Rumunia. Niebawem jednak zaczął wysuwać zastrzeżenia. Zachodziła obawa, że Jugosłowianie staną się zbyt potężni, a ich skłonność do pochopnych działań – takich jak

Czechosłowacji i innych państw Europy Wschodniej, w: *Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953*, oprac. A. Kocharński, Warszawa 2000, s. 31–34.

⁶ Cyt. za: B. Fowkes, *Eastern Europe 1945–1969. From stalinism to stagnation*, London – New York 2000, s. 48.

⁷ Cyt. za: J. Inglot, *Soc Fiction*, http://niniwa22.cba.pl/inglot_soc_fiction.htm (dostęp: 09.08.2015).

⁸ Stopień nasilenia kampanii propagandowej przeciwko Ticie w krajach bloku dobrze odzwierciedla sprawozdanie przedstawione przez sekretarza generalnego Rumuńskiej Partii Robotniczej, Gheorghe Gheorghiu-Deja z listopada 1950 r. z narady Kominformu w Bukareszcie. W dokumencie zostały przedstawione konkretne kroki, mające służyć przeciwdziałaniu „titoizmu” w Rumunii – wzmocnienie organizacji partyjnych, intensyfikacja propagandy oraz agitacji na rzecz RPR, wzmocnienie aparatu państwowego oraz niektóre środki o charakterze ekonomicznym, zob. *November 1950 – Meeting of the Secretariat of the Information Bureau – steps to counteract titoism in Romania*, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114541> (dostęp: 5.08.2015).

ujawnienie roszczeniowej postawy wobec Triestu oraz zestrzelenie dwóch amerykańskich samolotów wojskowych w 1946 r. – mogła sprowokować Zachód. Z Moskwy nadeszły zatem instrukcje, by Jugosłowianie unikali pośpiechu przy realizacji swych planów zajęcia Albanii, a jednocześnie wstrzymali pomoc dla greckich partyzantów. W kontekście zimnej wojny decyzje te odzwierciedlały przezorność Stalina, który unikał otwartej konfrontacji z Brytyjczykami i Amerykanami, a więc w znacznym stopniu łagodziły napięcia. Z punktu widzenia wojowniczo nastawionych Jugosłowian były jednak przejawem arogancji imperialnej władzy, zdecydowanej podporządkować ich interesy – które definiowali z reguły w kategoriach ideologicznych – interesom państwa radzieckiego⁹.

Dla sowieckiego dyktatora, który nie zamierzał pozwolić na ponowne wyjście żadnego kraju ze swojej strefy wpływów, konflikt z Jugosławią stał się pretekstem do przeprowadzenia nowej „czystki” na obszarze Związku Radzieckiego, ale także Europy Środkowo-Wschodniej¹⁰. Tym razem miała ona objąć nie tylko struktury antykomunistyczne, lecz również ludzi niedostatecznie wypełniających dyrektywy Stalina. Skazani na śmierć odpowiednio w 1949 i 1952 r. w ramach czystki antysemickiej zostali np. były minister spraw wewnętrznych Węgier László Rajk oraz sekretarz generalny Komunistycznej Partii Czechosłowacji Rudolf Slánský. „Rozprawa” przeciwko Rajkowi zasługuje na szczególne przybliżenie¹¹. Wtedy po raz pierwszy w bloku wschodnim komuniści zastosowali wobec swoich dawnych towarzyszy metody przypominające te z drugiej połowy lat trzydziestych w ZSRR i z procesów politycznych byłych współpracowników Stalina, m.in. Grigorija

⁹ J.L. Gaddis, *Teraz już wiemy... Nowa historia zimnej wojny*, Warszawa 1998, s. 63–64.

¹⁰ Atmosferę nieporozumień pomiędzy oboma krajami dobrze oddaje sprawozdanie Milovana Djilasa, jednego z najbliższych współpracowników Tity z 10 lutego 1948 r., w którym to autor opisuje swoją rozmowę ze Stalinem, Wiaczesławem Mołotowem, Georgi Dymitrowem oraz Wasylem Kołarowem, następcą Dymitrowa na stanowisku szefa rządu Bułgarii. W dokumencie możemy przeczytać, że Stalin, sprzeciwiając się pomysłowi Tity odnośnie do formowania jednej wspólnej federacji krajów Europy Środkowej, sugerował utworzenie trzech oddzielnych federacji: polsko-czechosłowackiej, rumuńsko-węgierskiej i jugosłowiańsko-bułgarsko-albańskiej. W raporcie Djilasa możemy także zauważyć znaczące rozbieżności między Titą a Stalinem w kwestii greckiej. Na uwagę Dymitrowa, że zwycięstwo „monarchisto-faszystów” w Grecji może doprowadzić do pogorszenia się sytuacji na Bałkanach, radziecki dyktator opowiedział się za utrzymaniem prozachodnich rządów w Grecji, motywując to obawą o zachodnią reakcję oraz brakiem odpowiednich warunków do przewrotu komunistycznego w tym kraju; zob. *10 February 1948 – Report of Milovan Djilas about a secret Soviet-Bulgarian-Yugoslav meeting*, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117100> (dostęp: 20.05.2016).

¹¹ Genezę aresztowania Rajka i jego proces opisał rosyjski historyk Nikita Pietrow w swojej publikacji, Н. Петров, *Сталин и органы НКВД-МГБ в советизации стран Центральной и Восточной Европы. 1945–1953 гг.*, Amsterdam 2008, s. 153–184. Z jego analizy wynika, że inicjatorem represji wobec węgierskiego polityka było Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR (MGB) w osobach generała Fiodora Biełkina, szefa „doradców” radzieckich w Europie Wschodniej, oraz generała Wasilija Makarowa, wiceministra bezpieczeństwa państwowego. 20 czerwca 1949 r. na wniosek szefa MGB Stalin wyraził zgodę na zbieranie materiałów przeciwko Rajkowi. W celu zachowania poufności w listach do przywódcy Węgier Mátyása Rákosiego dyktator używał pseudonimów „Filippow” oraz „Borisow”.

Zinowjewa, Lwa Kamieniewa czy Nikołaja Bucharina. Będący u kresu swego życia Stalin dążył do maksymalnego podporządkowania sobie wszystkich przywódców w Europie Wschodniej. W przypadku Rajka pretekstem do aresztowania stała się jego służba w czasie wojny domowej w Hiszpanii w 1936 r., gdzie walczył aktywnie po stronie republikanów. Utrzymywał on też bliskie kontakty z przedstawicielami jugosłowiańskiego aparatu terroru, m.in. z ministrem spraw wewnętrznych Jugosławii, Aleksandrem Rankoviciem. Dla Stalina, będącego w bezpośrednim konflikcie z Josipem Brozom-Tito, oznaczało to możliwość zwerbowania Rajka przez jugosłowiański wywiad. Na niekorzyść Węgry zadziałały również powiązania z amerykańskim komunistą, Noelem Fieldem, traktowane przez sowieckie władze jako kamuflaż dla działalności antykomunistycznej poprzez prowadzenie zajęć na uczelniach w Europie Wschodniej¹². Aresztując Rajka, Stalin chciał powiązać jego sprawę z domniemanym istnieniem szerokiego spisku, mającego na celu zniszczenie sowieckiego ustroju. Centralną rolę w tym miały odgrywać Stany Zjednoczone. Podkreślając międzynarodowe znaczenie rozprawy przeciwko Rajkowi, prokurator mówił:

Ten proces ma międzynarodowe znaczenie. [...] Nie tylko Rajk i jego współnicy zasiadają na ławie oskarżonych, ale wraz z nimi siedzą ich zagraniczni mocodawcy, imperialistyczni podlegacze z Belgradu i Waszyngtonu. [...] Z przedstawionych w procesie dowodów jasno wynika, że nawet podczas wojny przeciwko Hitlerowi, amerykańskie służby wywiadowcze były gotowe walczyć z siłami socjalizmu i demokracji. [...] Spisek planowany na Węgrzech przez Tito i jego klikę, który miała przeprowadzić siatka Rajka, nie może być zrozumiały w pełni poza kontekstem międzynarodowych planów imperialistów amerykańskich¹³.

Dwa lata później, w 1951 r. ofiarą maszyny terroru padł minister spraw wewnętrznych, János Kádár, bliski przyjaciel i ojciec chrzestny syna Rajka, notabene nakłaniający go do przyznania się do niepopelnionych win w zamian za uratowanie życia¹⁴. W styczniu 1953 r. został aresztowany jeden z twórców węgierskiego systemu represji, Gábor Péter. Zarówno Stalin, jak i ówczesny przywódca Węgier Mátyás Rákosi, uważający się za najlepszego ucznia sowieckiego „wodza” sądzili, że tylko utrzymywanie ludzi w ciągłej niepewności o jutro może zmusić ich do całkowitego posłuszeństwa. Węgry stanowiły wówczas przykład państwa rusyfikowanego w taki sposób, że nawet kolektywne gospodarstwa rolne, obciążone wysokimi podatkami, nazywano po rosyjsku kolchozami. Nie przynosiły one większych korzyści dla przeciętnego rolnika, zmuszonego do dostarczania państwu określonej ilości płodów za darmo¹⁵.

¹² C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, Warszawa 1999, s. 360–361.

¹³ Cyt. za: *ibidem*, s. 362–363.

¹⁴ V. Sebestyén, *Rewolucja 1989. Jak doszło do upadku komunizmu*, Wrocław 2009, s. 166.

¹⁵ Stopień kryzysu w węgierskim rolnictwie ukazują dane, z których wynika, że w 1952 r. dochód rolnika wynosił zaledwie 30,8% tego, co uzyskiwał jeszcze pod koniec lat czterdziestych XX w., zob. A. Czyż, S. Kubas, *Doświadczenia węgierskiej transformacji ustrojowej – od Jánosa Kádára do Viktora Orbána*, Katowice 2011, s. 26.

Drugim, najbardziej znanym procesem pokazowym w Europie Wschodniej w omawianym czasie była rozprawa przeciwko Slánský'emu, piastującemu do momentu aresztowania funkcję sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji. Slánský, będący jednym z najgorliwszych stalinistów w Europie Wschodniej, padł ofiarą represji prawdopodobnie z powodu żydowskiego pochodzenia. Na czternastu oskarżonych w jego „procesie”, aż dziewięciu było Żydami¹⁶. Slánský był najwyższym postawionym dygnitarzem w bloku wschodnim skazanym na śmierć przez powieszenie (3 grudnia 1952 r.). Kierując bezpośrednio procesem za pomocą swoich doradców w Czechosłowacji, Stalin wysyłał partiom komunistycznym w Europie Wschodniej sygnał „oczyszczenia” kadr z Żydów, ale też pokazywał wasalom, że nikt nie jest nietykalny i że najmniejszy sprzeciw wobec Związku Sowieckiego może zakończyć się podzieleniem losu Slánský'ego¹⁷.

Sowiecki przywódca planował podobne procesy w Polsce, gdzie na cenzurowanym znajdował się były I sekretarz KC PPR Władysław Gomułka, aresztowany w sierpniu 1951 r. Do rozprawy przeciwko Gomułce jednak nie doszło, głównie ze względu na jego nieprzejednaną postawę w śledztwie oraz „niedostateczną wartość materiału dowodowego”, zgromadzonego przez kierownictwo Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego¹⁸. Jednakże aresztowano lub zesłano na niższe stanowiska najbliższych współpracowników Gomułki, m.in. Grzegorza Korczyńskiego, Zenona Kliszkę oraz przyszłego marszałka PRL, Mariana Spychalskiego, wobec którego stosowano zarówno terror fizyczny, jak i psychiczny¹⁹. Sprawę Spychalskiego, blisko powiązanego z kręgami wojskowymi w PZPR, aparat bezpieczeństwa powiązał z tzw. procesem taterników, datowanym na okres od 31 lipca do 12 sierpnia 1951 r., którego nazwa wywodziła się od nazwiska gen. Stanisława Tataru, zajmującego w latach 1944–1945 stanowisko zastępcy szefa sztabu Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Tatar, będący zwolennikiem podjęcia współpracy z tworzącym się wówczas komunistycznym reżimem, został aresztowany,

¹⁶ G. Bortoli, *Śmierć Stalina*, Wrocław 1989, s. 68.

¹⁷ Do dnia dzisiejszego nie ustalono jednoznacznych motywów aresztowania i skazania Slánský'ego przez czechosłowacki sąd. Wydaje się uzasadnione twierdzenie, że do jego zguby mogło doprowadzić usunięcie Wiktora Abakumowa z funkcji szefa MGB w lipcu 1951 r. oraz rosnąca anty-syjonistyczna paranoja Stalina i jego nieufność do Berii. W świetle zachowanej dokumentacji nie ulega wątpliwości, że na przeprowadzenie procesu wobec sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji naciskał osobiście Stalin, który w listopadzie 1951 r. polecił swojemu współpracownikowi, Anastasowi Mikojanowi, przeprowadzić rozmowy z prezydentem Czechosłowacji Klementem Gottwaldem w celu wyrażenia przez niego zgody na aresztowanie Slánský'ego. Mimo jego oporów Slánský został aresztowany; zob. V. Mastny, *Stalin i zimna wojna. Sowieckie poczucie zagrożenia*, Warszawa 2006, s. 248–251; C. Andrew, O. Gordijewski, *op. cit.*, s. 367.

¹⁸ R. Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007, s. 104–105.

¹⁹ R. Spałek, *Komuniści przeciwko komunistom. Poszukiwanie wroga wewnętrznego w kierownictwie partii komunistycznej w Polsce w latach 1948–1956*, Warszawa 2014, s. 455–471.

gdyż zdaniem władz miał rzekomo organizować wspólnie ze Spychalskim antykomunistyczny spisek w Wojsku Polskim²⁰.

Analogiczne procesy polityczne miały miejsce w innych krajach „socjalistycznego raju”. Po porzuceniu pomysłu neutralizacji Niemiec²¹ Stalin wydał polecenie wzmożenia represji w NRD, czego wynikiem było aresztowanie w styczniu 1953 r. i skazanie na 15 lat więzienia ministra spraw zagranicznych tego kraju Georga Dertingera, jednego z sygnatariuszy układu zgorzeleckiego z 6 lipca 1950 r. zawartego pomiędzy Polską a NRD, sankcjonującego uznanie przez wschodnioniemieckie państwo zachodniej granicy Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej²². Pozycja Waltera Ulbrichta jako niepodważalnego władcy NRD uległa wzmocnieniu w Moskwie ze względu na systematycznie wzrastającą przemoc względem przeciwników politycznych zarówno w partii, jak i poza nią. Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna wschodnioniemieckiego państwa ujawniła jednak rosnącą opozycję względem Ulbrichta w kierownictwie SED (Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec) od 1950 r. Na jej czele stanęli Rudolf Herrnstadt, redaktor naczelny partyjnej gazety „Neues Deutschland”, oraz Wilhelm Zaissner, minister bezpieczeństwa państwowego NRD. Powyżsi działacze sprzeciwiali się niektórym elementom polityki Ulbrichta, m.in. całkowitemu podporządkowaniu SED Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, kultowi jednostki wschodnioniemieckiego przywódcy oraz polityce industrializacji NRD. Okazjonalnie byli oni popierani przez innych członków Biura Politycznego SED, m.in. Antona Ackermanna, Hansa Jendretzky’ego,

²⁰ A.L. Sowa, *Historia polityczna Polski 1944–1991*, Warszawa 2011, s. 136.

²¹ 10 marca 1952 r. Stalin skierował notę do mocarstw zachodnich w sprawie zjednoczenia i neutralizacji Niemiec. Na podstawie zgromadzonych dokumentów należy przypuszczać, że sowiecka inicjatywa była blefem, skierowanym na rozbięcie jedności zachodniej w obliczu pojawiających się w 1951 r. pogłoski o możliwym dozbrojeniu armii zachodnioniemieckiej przez USA oraz rozmów o powstaniu armii europejskiej. Sowiecka gra pozorów została przejrzana przez mocarstwa zachodnie, gdyż Układ Ogólny z RFN został podpisany 26 maja 1952 r., a traktat o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Obronnej dzień później. Od momentu odrzucenia przez Zachód not sowieckich Stalin zaczął zmieniać stopniowo politykę wobec NRD. 1 kwietnia 1952 r. w czasie spotkania z przywódcami NRD Wilhelmem Pieckiem, Otto Grotewohlem oraz Walterem Ulbrichtem stwierdził: „Rekrutujcie Armię Ludową. Okres pacyfizmu jest zakończony”. Kilka dni później, 7 kwietnia, na ponownym spotkaniu ze wschodnioniemieckimi kacykami powiedział: „Niezależnie od jakichkolwiek propozycji, które możemy przedłożyć w sprawie Niemiec, zachodnie mocarstwa nie zgodzą się na wycofanie się z Niemiec. Amerykanie potrzebują własnej armii w Niemczech Zachodnich, aby trzymać w garści całą Europę Zachodnią”. Postrzegając linię podziału Niemiec jako granicę między dwoma blokami politycznymi, Stalin kontestował na omawianym zebraniu: „Należy wzmocnić obronę tej granicy”. Zob. P. Ruggenthaler, *The Concept of Neutrality in Stalin's Foreign Policy 1945–1953*, Lexington 2015, s. 219; idem, *Wielki blef Stalina. Dzieje noty Stalina z 10 marca 1952 roku na podstawie dokumentów przywództwa radzieckiego*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej” (2009), nr 1 (14), s. 277; W. Zubok, K. Pleszakov, *Zimna wojna zza kulis Kremla. Od Stalina do Chruszczowa*, Warszawa 1999, s. 199.

²² M. Allinson, *Politics and popular Opinion in East Germany 1945–1968*, New York 2000, s. 28.

Heinricha Raua czy Elliego Schmidta²³. Herrstadt oraz Zaisser zostali odsunięci przez Ulbrichta od władzy za przyzwoleniem Moskwy dopiero po stłumieniu protestów w NRD w lipcu 1953 r., po aresztowaniu byłego ministra spraw wewnętrznych ZSRR Ławrientija Berii²⁴.

Szczególnego charakteru nabierały prześladowania dawnych komunistów w Bułgarii. W czerwcu 1949 r. został aresztowany, a pół roku później skazany na śmierć czołowy bułgarski polityk komunistyczny, wicepremier Trajczko Kostow. Znacznemu osłabieniu uległa też pozycja samego Georgi Dymitrowa, będącego w niełasce Stalina od czasu poparcia koncepcji Tity odnośnie do federacji bałkańskiej. Dymitrow zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach na terenie ZSRR w czasie leczenia w sierpniu 1949 r. Po kilku miesiącach walki o przychyłność Kremla Moskwa wyznaczyła na stanowisko premiera Wyłko Czerwenkowa, współpracownika Kominternu i dawnego redaktora naczelnego bułgarskiej radiostacji im. Christo Botewa, działającej w latach 1941–1944 w Moskwie²⁵. Czerwenkow, wspólnie z ministrem spraw wewnętrznych Rusim Christozowem oraz z piastującym coraz wyższe stanowiska w partyjnej hierarchii dawnym szefem sofijskiej policji Todorem Żiwkowem realizował całkowicie podległy Stalinowi model polityki wewnętrznej i zagranicznej Bułgarii. Realizowanie zamierzeń władz bułgarskich ułatwiało m.in. posłuszeństwo społeczeństwa oraz jego niechęć do rozwoju wszelkich form zorganizowanego oporu. W przypadku relacji bułgarsko-sowieckich silną rolę odgrywały też więzy kulturowe w postaci wspólnej religii oraz alfabetu, co ułatwiało Sowietom nadzór nad tym krajem.

Także w Rumunii kierunek represji politycznych był podobny jak w przypadku innych krajów za „żelazną kurtyną”. Przywódca kraju, Gheorghe Gheorghiu-Dej, po rozbiciu opozycji politycznej i zmuszeniu króla Michała I do abdykacji, dążył do wykluczenia z partii wszystkich swoich potencjalnych oponentów. Już w 1948 r. został aresztowany, a sześć lat później rozstrzelany Lucretiu Pătrășcanu, jeden z założycieli Rumuńskiej Partii Komunistycznej oraz minister sprawiedliwości w nowym rządzie komunistów. W niełaskę popadła też bliska współpracowniczka rumuńskiego przywódcy, minister spraw zagranicznych Ana Pauker. Przyczyną upadku zarówno jej, jak i Pătrășcanu był ich status komunistów działających w ruchu oporu i więzionych w czasie II wojny światowej. Gheorghiu-Dej obawiał się, że mogliby przejąć władzę, zwłaszcza że Pauker utrzymywała kontakty z Moskwą²⁶.

²³ P. Grieder, *The East German Leadership 1946–73. Conflict and crisis*, Manchester – New York 1999, s. 53.

²⁴ J. Kopstein, *The Politics of Economic Decline in East Germany 1945–1989*, Chapel Hill 1997, s. 37.

²⁵ http://sofiaecho.com/2003/06/19/630758_people-in-history-the-smelting-of-bulgarias-stalin (dostęp: 9.08.2015).

²⁶ Według badacza dziejów dwudziestowiecznej Rumunii, Adama Burakowskiego, Gheorghiu-Dej już od 1949 r. zbierał materiały kompromitujące „grupę moskiewską” pod przewodnictwem Pauker i czekał na jak najdogodniejszy moment do uderzenia, zob. A. Burakowski, *Geniusz Karpat. Dyktatura Nicolae Ceaușescu 1965–1989*, Warszawa 2008, s. 32.

W związku ze stosowaniem w Rumunii represji politycznych na ograniczoną skalę, sytuacja w tym kraju była powodem niepokoju zarówno na Kremlu, jak i w innych stolicach bloku wschodniego, gdzie uważano, że rumuński przywódca niedostatecznie sprawuje „swoje obowiązki”. Już w 1950 r. w czasie wizyty w Budapeszcie Victora Vezendeanu, zastępcy szefa sekcji zagranicznej w Komitecie Centralnym Rumuńskiej Partii Komunistycznej, Rákosi sugerował Rumunom wzmocnienie terroru w kraju i poszukiwanie wrogów we własnych szeregach, opierając się na przekonaniu, że w każdej partii komunistycznej muszą istnieć zdrajcy²⁷. Wykonując polecenia sowieckiego dyktatora, Gheorghiu-Dej od początku lat pięćdziesiątych dążył do wyeliminowania z partii ludzi pochodzenia żydowskiego, mających powiązania w Moskwie. Wówczas została wzmocniona pozycja rumuńskich komunistów o poglądach nacjonalistycznych, m.in. młodego Nicolae Ceaușescu, przyszłego sekretarza generalnego partii i prezydenta kraju, oraz Emila Bodnărașu, działacza blisko związanego z sowieckim aparatem bezpieczeństwa. Dej wykorzystał też przeprowadzone czystki do obwinienia własnych przeciwników politycznych za niepowodzenia ekonomiczne Rumunii, wyniki z procesu kolektywizacji rolnictwa, za którą osobiście odpowiadała Pauker. Wyrażając zgodę na represje, reżim moskiewski brał pod uwagę, że w odróżnieniu do innych krajów Europy Wschodniej, struktury polityczne w Rumunii po 1944 r. nie zostały natychmiast zniszczone, a sam proces sowietywizacji kraju był rozłożony w czasie²⁸.

Mimo skupienia uwagi na wykrywaniu domniemanych szpiegów we własnych szeregach, w latach 1949–1953 nie zaniedbano też prześladowania działaczy opozycyjnych w państwach bloku wschodniego. Dowodzi tego chociażby proces Milady Horákovéj, znanej czeskiej działaczki ruchu oporu w czasach II wojny światowej i antykomunistki, której rozprawa odbyła się pod bezpośrednim nadzorem sowieckich służb specjalnych, przybyłych do Czechosłowacji w celu przygotowania „procesu” zgodnie z sowieckimi metodami przyznania się do winy²⁹. W całym obozie komunistycznym w omawianym okresie lawinowo rosła liczba więźniów skazanych z przyczyn politycznych. Przykład stanowi Polska, gdzie w styczniu 1948 r. liczbę osadzonych z przyczyn politycznych określano na 26 tys., a w październiku 1952 r. już na ponad 49 tys.³⁰ Według danych przedstawionych przez Tadeusza Wolszę, w świetle zachowanej dokumentacji, w polskich więzieniach i obozach w czasach stalinowskich przebywało ponad 100 tys. ludzi, przy czym liczba więźniów w 1950 r. miała wynosić w przybliżeniu 115 tys. ludzi, zaś życie mogło stracić przez cały okres stalinizmu około 20 500 osób. Jednakże autor zaznacza, że ostatnia podana liczba może być znacząco zaniżona ze względu na trudności w przeprowadzaniu

²⁷ R. Levy, *Ana Pauker. The rise and fall of a Jewish communist*, London 2001, s. 154–155.

²⁸ S.D. Roper, *Romania. The Unfinished Revolution*, London – New York 2000, s. 25.

²⁹ K. Bartosek, *Europa pod rządami komunizmu, w: Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, red. S. Courtois [et al.], Warszawa 1999, s. 378–379.

³⁰ R. Terlecki, *op. cit.*, s. 83.

badani dotyczących niniejszego zagadnienia³¹. Jednymi ze skazanych na śmierć byli dowódcy wojskowi, cieszący się sporym uznaniem za swoją działalność niepodległościową. W sierpniu 1951 r. został stracony podpułkownik Łukasz Ciepłiński, stojący na czele organizacji Wolność i Niezawisłość. Śledztwo przeciwko niemu trwało już od 1947 r. i było prowadzone pod bezpośrednim nadzorem sowieckich służb³². W lutym 1953 r. został powieszony gen. August Emil Fieldorf, zastępca Komendanta Głównego AK oraz dowódca Kedywu AK w czasie wojny.

Kolejną grupą na celowniku Kremla i jego marionetek okazali się węgierscy socjaldemokraci. Rákosi w czerwcu 1950 r. wzywał do zmasowanej ofensywy wobec nich, nazywając tę grupę zdrajcami, zasługującymi na śmierć³³. Także w Bułgarii doszło do masowych prześladowań opozycjonistów, m.in. Kosty Łuczewa oraz Iwana Korpinkowa, skazanych odpowiednio na 15 i 12 lat więzienia³⁴. W Czechosłowacji w czerwcu 1950 r. doszło do publicznego procesu pokazowego, w którym cztery osoby zostały skazane na śmierć, wobec pięciu ogłoszono wyrok dożywotniego więzienia, a kolejnych czterech osób kary od 15 do 28 lat więzienia. W tej grupie skazanych byli znani działacze Socjaldemokratycznej Partii Czechosłowacji, Vojtěch Dundr oraz Zdeněk Peška³⁵. W Polsce w 1950 r. został zamordowany w więzieniu m.in. Kazimierz Pużak, działacz socjalistyczny niechętny do współpracy z komunistami³⁶.

Omawiane wyżej przypadki represji politycznych świadczą o dążeniu komunistów do sprawowania jak najszerszej kontroli nad życiem społecznym we wszystkich jego wymiarach. Celowe będzie prześledzenie niektórych aspektów sowietyzacji Europy Wschodniej i metod, za pomocą których komuniści próbowali podporządkować sobie społeczeństwa i zyskać akceptację Stalina.

Aspekty sowietyzacji

Pierwszy wymiar sowietyzacji przejawiał się w kwestii ustrojowej. Poprzez działających w krajach satelickich swoich pełnomocników przedstawiciele sowieckiej elity władzy żądali od przywódców podległych sobie państw wprowadzenia uregulowań normatywnych, zawierających pochwały dla Związku Radzieckiego. Przykładem może być konstytucja Węgier, uchwalona w dniu święta św. Stefana, patrona kraju, 20 sierpnia 1949 r. W preambule ustawy zasadniczej zapisano podziękowania

³¹ T. Wolsza, *Więzienia stalinowskie w Polsce. System, codzienność, represje*, Warszawa 2013, s. 270.

³² *Ibidem*, s. 86–87.

³³ A. Ban, *Hungary*, w: *The Curtain Falls. The story of the socialists in Eastern Europe*, ed. D. Healey, London 1951, s. 94.

³⁴ J. Jackowicz, *Partie opozycyjne w Bułgarii 1944–1948*, Warszawa 1997, s. 195.

³⁵ V. Majer, *Czechoslovakia*, w: *The Curtain Falls...*, s. 96.

³⁶ F. Musiał, *Polska pojałtańska (1945–1948)*, w: *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, red. A. Dziurok [et al.], Warszawa 2014, s. 227.

dla „opromienionego chwałą Związku Radzieckiego za jego historyczny wkład w wyzwolenie naszego kraju”³⁷. Jeszcze bardziej jaskrawym przykładem sowietyzacji ustrojowej była konstytucja PRL z 22 lipca 1952 r. Ingerencja Stalina spowodowała naniesienie w jej wersji końcowej około 50 poprawek³⁸. Na terenach podległych Związkowi Sowieckiemu wprowadzano też zasady funkcjonowania administracji zbliżone do sowieckich „wzorców” centralizmu demokratycznego. Można w tym miejscu odnieść się do uchwalonej 20 marca 1950 r. przez polski sejm ustawy o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, zakładającej zniesienie systemu dualistycznego w polskiej administracji publicznej, a co za tym idzie, likwidację samorządu terytorialnego, jego związków i organów³⁹. Generalnie rzecz ujmując, zasada jednolitości władzy państwowej oznacza, że władza lokalna jest jedynie częścią monistycznej administracji w danym kraju, a „ewentualne uprawnienia do ochrony własnych interesów mogą być wywodzone tylko z aktów prawnych uznawanych za wyraz woli państwowej. Są to zresztą uprawnienia względne i ograniczone [...] w możliwości korzystania i dysponowania danym mieniem”⁴⁰. Mimo odtworzenia po wojnie podstaw istnienia samorządu z okresu przedwojennego, zgodnie z dekretem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 23 listopada 1944 r. o organizacji i zakresie działania samorządu terytorialnego, precyzującym zapisy o przywróceniu organów wykonawczych w postaci zarządów gminnych i miejskich oraz rozszerzeniu kompetencji administracyjnych prezydentów dużych miast, istota funkcjonowania administracji terenowej w Polsce opierała się jednak na działaniu powołanych jeszcze 22 lipca 1944 r. na wzór sowiecki rad narodowych. Według statutu tymczasowego z 1 stycznia 1944 r. składały się one z przedstawicieli „wszystkich organizacji i zrzeszeń demokratyczno-niepodległościowych”, zaś organami wykonawczo-zarządzającymi stały się prezydium rad narodowych⁴¹. Zasadniczo podobne uregulowania zostały wdrożone w pozostałych krajach bloku.

Drugi aspekt sowietyzacji dotyczył sfery gospodarczej. Stalin dążył do całkowitego uzależnienia gospodarek państw wschodnioeuropejskich od radzieckiej, m.in. poprzez przyspieszone reformy rolne, np. na Węgrzech w 1945 r.⁴², jak też zmuszanie do kolektywizacji rolnictwa w Bułgarii, Czechosłowacji, na Węgrzech lub w Rumunii. Jedynym krajem, który nie był w stanie skutecznie przeprowadzić tego procesu, była Polska. Niezależnie od rabunkowego traktowania przez

³⁷ V. Sebestyén, *Rewolucja 1989...*, s. 35.

³⁸ W naniesionych przez siebie poprawkach Stalin często wpisywał słowo „narodowy”. Stwierdzenie, że PRL „ogranicza, wypiera i likwiduje stosunki społeczne oparte na wyzysku”, dyktator zmienił na: „ogranicza, wypiera i likwiduje klasy społeczne żyjące z wyzysku robotników i chłopów”; zob. *Polska XX wieku 1914–2003*, red. M. Derwich, Warszawa–Wrocław 2004, s. 126.

³⁹ E. Ochendowski, *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Toruń 2013, s. 331.

⁴⁰ B. Jaworska-Dębska, *Zasady prawa administracyjnego i organizacji administracji*, w: *Prawo administracyjne. Pojęcia, instytucje, zasady w teorii i orzecznictwie*, red. M. Stahl, Warszawa 2013, s. 189.

⁴¹ H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2011, s. 86–88.

⁴² J. Zabłocki, *Prymas Stefan Wyszyński. Opór i zwycięstwo 1948–1956*, Warszawa 2002, s. 31.

ZSRR polskich zasobów naturalnych, np. dostaw węgla po obniżonych cenach, Stalin wraz z Gomułką oraz Bolesławem Bierutem doszli do wniosku, że nie jest potrzebne przeprowadzenie kolektywizacji w pierwszych latach powojennych. Również działania podjęte przez władze na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych w celu skolektywizowania polskiego rolnictwa były stosunkowo ograniczone. Celem komunistów w polityce wobec wsi była przymusowa industrializacja. Według Dariusza Jarosza do jej podstawowych skutków należy zaliczyć: silną migrację ludności ze wsi, masowe zjawisko łączenia pracy w rolnictwie z pracą poza nim, bardziej egalitarną strukturę społeczną na polskich wsiach oraz zmniejszające się znaczenie ziemi w określaniu statusu społecznego i prestiżu w regionach wiejskich⁴³. Pomimo podjęcia przez władze polskie w drugiej połowie 1948 r. próby upaństwowienia rolnictwa, opór rolników, przywiązanych do swojej ziemi i niechętnych zmianom ukształtowanej przez wiele dziesięcioleci tradycji, spowodował znaczne spowolnienie procesu kolektywizacji w kolejnych latach⁴⁴. Komuniści, dopiero przygotowujący się do rozbicia Kościoła w latach 1949–1953, nie byli też gotowi na podjęcie walki z rolnikami, których postawę charakteryzowała głęboka wiara oraz radykalny antykomunizm. Ponadto chłopci, szczególnie z terenów wschodnich, znający radziecką rzeczywistość gospodarczą i pamiętający czasy Wielkiego Głodu na Ukrainie z lat 1932–1933, byli wręcz wrogo nastawieni do wprowadzenia analogicznych metod w Polsce. Anne Applebaum podkreśla, że wiele osób mieszkających w okresie międzywojennym we wschodniej Polsce, mających przyjaciół na Ukrainie, obawiało się powtórzenia klęski głodu⁴⁵. W innych krajach obozu apogeum przymusowej kolektywizacji nastąpiło tuż przed śmiercią Stalina, a ostatecznie rolnictwo zostało upaństwowione na początku lat sześćdziesiątych.

Gospodarczy wymiar sowietyzacji objawił się również w utworzeniu 25 stycznia 1949 r. w Moskwie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG)⁴⁶. W jej skład wchodziły wszystkie państwa bloku sowieckiego. Pomimo formalnego partnerstwa w działaniach tej organizacji, główną rolę w niej odgrywał Kreml, prowadzący gospodarkę rabunkową na podległych sobie terenach. RWPG, służąc zacieśnieniu „żelaznej kurtyny” w wymiarze gospodarczym, stanowiła jeszcze jeden element uzależnienia ekonomicznego krajów wschodnioeuropejskich od ZSRR. Zdaniem Roberta Skobelskiego, podstawowym celem działalności RWPG było stworzenie swoistej wspólnoty ekonomicznej między państwami satelickimi a Moskwą przy

⁴³ J. Holzer, *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012, s. 132.

⁴⁴ D. Jarosz, *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*, Warszawa 1998, s. 22.

⁴⁵ A. Applebaum, *Za żelazną kurtyną. Ujarzmienie Europy Wschodniej 1944–1956*, Warszawa 2013, s. 188.

⁴⁶ W. Dobrzycki, *Historia stosunków międzynarodowych w czasach nowożytnych 1815–1990/1991*, w: *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Haliżak, R. Kuźniar, Warszawa 2010, s. 78.

ograniczeniu kontaktów gospodarczych z państwami zachodnimi. Kraje socjalistyczne miały z ZSRR opracowywać i realizować projekty ekonomiczne, a także plany eksportu i importu towarów dla krajów należących do Rady. Według tego badacza, Kreml poprzez RWPG dążył do narzucenia krajom wschodnioeuropejskim modelu powiązań ekonomicznych obowiązujących między republikami sowieckimi, niezależnie od dotychczasowych systemów gospodarczych tych państw⁴⁷. Tony Judt, omawiając zasady będące podstawą działalności RWPG, zaznacza, że każde państwo członkowskie prowadziło dwustronny handel z ZSRR, lecz w zamian za surowce i paliwo miało sprzedawać dobra przemysłowe i żywność do Związku Radzieckiego⁴⁸. Oznaczało to nie tylko utrwalenie podziału gospodarczego świata na dwa bloki, ale też powiększało dystans ekonomiczny dzielący Wschód od Zachodu Europy, gdyż praktycznie całkowicie zaniechano produkcji dóbr konsumpcyjnych oraz rozwoju przemysłu lekkiego. Wraz z początkiem lat pięćdziesiątych na Kremlu zdecydowano się ponadto zerwać bezpośrednie powiązania pomiędzy układem cen wewnętrznych i światowych za sprawą mechanizmu kursu walutowego⁴⁹. Innymi słowy, wszelkie obliczenia ekonomiczne były opierane na przekonaniu, że kurs walut nie powinien odgrywać większej roli w tworzeniu się wymiany w obrotach pomiędzy Wschodem a Zachodem Europy. Z racji różnic wartości rubla, złotego czy dolara lub funta, władze sowieckie doprowadziły do wzmocnienia „żelaznej kurtyny” i skazały Europę Wschodnią na rosnące zacofanie gospodarczo-technologiczne.

Wszystkie decyzje krajów RWPG musiały być podległe interesom gospodarczym Kremla. Za najbardziej jaskrawy przykład sowieckich ingerencji ekonomicznych można uznać list Stalina do Bieruta z 9 stycznia 1951 r. W piśmie tym dyktator żądał uprzywilejowanego traktowania „stabilnego i silnego” rubla przy przeprowadzanej wówczas reformie pieniężnej w Polsce oraz ustalenia kursu złotego do rubla jak trzy do jednego⁵⁰. Należy jednak zaznaczyć, że w latach 1949–1953 działalność RWPG miała charakter fasadowy. Na tej podstawie można sądzić, że Rada „niewiele więcej sobą przedstawiała niż instytucjonalną fasadę dla jednostronnej polityki eksploatacji demokracji ludowych przez Moskwę [...] nie mogło być mowy o «ściślejszej współpracy gospodarczej» jak to zapowiadał komunikat założycielski”⁵¹. Jak słusznie podkreśla Stanisław Parzymies, Rada nie była w stanie organizować współpracy gospodarczej oraz pomagać w pokonywaniu trudności występujących w poszczególnych gospodarkach krajów bloku wschodniego. Stanowiła ona jedynie

⁴⁷ R. Skobelski, *PRL w Radzie Wzajemnej Pomocy Gospodarczej w latach 1956–1970*, „Kwartalnik Historyczny” 114 (2007), nr 3, s. 50.

⁴⁸ T. Judt, *Powojnie. Historia Europy od roku 1945*, Poznań 2008, s. 209.

⁴⁹ J. Kaliński, *Rubel transferowy*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace” (2013), nr 3, s. 151.

⁵⁰ *Moskwa, 9 stycznia 1951 r. Depesza Józefa Stalina do Bolesława Bieruta w sprawie reformy pieniężnej w Polsce*, w: *Polska w dokumentach...*, s. 97.

⁵¹ J. Holzer, *op. cit.*, s. 336.

instrument koordynacji polityki gospodarczej państw Europy Wschodniej zgodnie z potrzebami ZSRR⁵².

Sowietyzację trzeba też rozpatrywać pod kątem militarnym. Można dostrzec, że pierwsze sygnały ze strony Moskwy o konieczności dostosowania wojsk krajów satelickich Kremla do maszyny wojennej ZSRR pojawiły się z początkiem działań zbrojnych w Korei. 27 sierpnia 1950 r., odnosząc się do nieobecności delegata sowieckiego w Radzie Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych (władze sowieckie wycofały swojego przedstawiciela w Radzie ze względu na obecność Tajwanu) w liście do przywódcy Czechosłowacji, Klementa Gottwalda, Stalin pisał, że Związek Radziecki podjął niniejszą decyzję z czterech względów: z powodu demonstrowania solidarności z nowym rządem w Chinach; wykazania „głupoty” amerykańskiej, czyli poparcia kandydata Kuomintangu w Radzie Bezpieczeństwa ONZ; sugerowania, że Rada działa bezprawnie, gdyż ZSRR i Chiny nie wzięły udziału w głosowaniu; oraz ze względu na chęć pogorszenia obrazu rządu amerykańskiego w krajowej opinii publicznej. Ponadto Stalin podkreślał, że poprzez interwencję wojskową w Korei USA tracą swój militarny prestiż i moralny autorytet. Zdaniem sowieckiego przywódcy, wojna w Korei mogłaby doprowadzić do „odciągnięcia Stanów Zjednoczonych od Europy na Daleki Wschód”, a „trzecia wojna światowa będzie odsunięta na bliżej nieokreślony okres i da to niezbędną czas na umocnienie socjalizmu w Europie”⁵³.

Wykazując sceptycyzm odnośnie do zdolności militarnych Stanów Zjednoczonych na froncie koreańskim⁵⁴, Stalin dążył do wykorzystania tej wojny do rozwoju armii bloku wschodniego. W drugiej połowie 1950 r. doszło do spotkania Edwarda Ochaba, członka Biura Politycznego KC PZPR i ministra obrony Konstantego Rokossowskiego ze Stalinem, ministrem obrony ZSRR Aleksandrem Wasilewskim oraz szefem sztabu generalnego ZSRR Wasilijem Sokołowskim, byłym delegatem ZSRR w Sojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec. Sowiecki dyktator domagał się intensyfikacji rozwoju armii krajów podporządkowanych zgodnie z sowieckimi wytycznymi. Na sugestię Ochaba o możliwych trudnościach związanych ze zwiększaniem kosztów zbrojeń bez pogorszenia stopy życiowej ludności polskiej, Stalin odpowiedział: „W ZSRR podejmuje się znacznie cięższe zadania w warunkach, kiedy brakuje chleba, cukru, odzieży i mieszkań”. Dyktator podkreślał, że „jeśli zajdzie taka konieczność, to i w Polsce wypadnie zacisnąć pasa i ograniczyć

⁵² S. Parzymies, *Stosunki międzynarodowe w Europie 1945–2004*, Warszawa 2005, s. 80.

⁵³ August 27, 1950, *Letter from Filipov (Stalin) to Soviet ambassador in Prague, conveying message to CSSR leader Klement Gottwald*, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112225> (dostęp: 21.05.2016).

⁵⁴ W czasie omawianej narady z 9 stycznia 1951 r. Stalin powiedział, że Stany Zjednoczone „nie zdołały poradzić sobie nawet z małą wojną w Korei” i że amerykańskie wojska ugrzęzną w Azji na następne dwa albo trzy lata. Dyktator uważał, że to jest doskonała sytuacja na rozbudowę sił zbrojnych państw za żelazną kurtyną; zob. T. Snyder, R. Brandon, *Stalin i Europa 1928–1953*, Poznań 2014, s. 269.

przyrost spożycia”⁵⁵. Kilka miesięcy później, w styczniu 1951 r., w czasie narady Stalina z ministrami obrony państw demokracji ludowej, przeciwko koncepcji dyktatora zaprotestował Rokossowski, mówiąc, że wyznaczony dla Polski poziom powiększenia sił zbrojnych nie może zostać osiągnięty przed końcem 1956 r.⁵⁶ Podobnie zareagował szef partii bułgarskiej Wyłko Czerwenkow. W odpowiedzi na ich sugestie Stalin odpowiedział dobitnie: „Jeśli Rokossowski i Czerwenkow mogą zagwarantować, że do końca 1956 r. nie będzie wojny, wtedy można przyjąć ograniczony program, ale ponieważ nie sposób udzielić takich gwarancji, bardziej sensownie byłoby realizować przyspieszony”⁵⁷.

Dążenie Stalina do rozbudowy wojsk krajów Europy Środkowej i Wschodniej wynikało z trzech przyczyn. Po pierwsze, uprawniona będzie konstatacja, że mimo działań w Korei Stalin cały czas rozważał inwazję na Jugosławię. Dowodziły tego ćwiczenia wojsk czterech państw Europy Środkowej sąsiadujących z Jugosławią na przełomie 1951 i 1952 r. Szkolono na nich warianty, mogące zmierzać do okrążenia i zniszczenia wojsk nieprzyjacielskich na terenie Jugosławii⁵⁸. W systemie sowieckim, ale także i we współczesnej Rosji, tego typu manewry mają na celu próbę zastraszenia potencjalnego przeciwnika oraz sprawdzenie jego reakcji na przeprowadzane ćwiczenia. Pomimo początkowego sceptycyzmu względem planów agresji Stalina na Jugosławię, amerykańscy analitycy wykazywali, że wzmocnienie przemysłu wojennego krajów satelickich Kremla oraz gromadzenie zapasów może odwrócić militarną równowagę sił w regionie na korzyść Moskwy, doprowadzić do inwazji i przełamać jugosłowiański opór do walki partyzanckiej⁵⁹. Według znanego badacza dziejów zimnej wojny, Marka Kramera, Stalin w czasie konferencji liderów państw Europy Środkowej na początku 1951 r. miał podkreślić konieczność wzrostu potencjału militarnego krajów bloku w ciągu dwóch, trzech najbliższych lat. Kierując swoje słowa do przywódców komunistycznych z Europy Wschodniej, dyktator stwierdził: „Będziecie potrzebowali bombowców oraz co najmniej jednej dywizji na początku w każdym kraju do przeprowadzenia operacji ofensywnych”. Zwiększając możliwości militarne krajów Europy Środkowo-Wschodniej, Sowieci dostarczyli dla nich radzieckie samoloty szturmowe Ił-10, zdolne do zajęcia strategicznych pozycji na terenie Jugosławii⁶⁰.

Konflikt między ZSRR a Jugosławią dyktator wykorzystał też do wzmocnienia kontroli nad krajami Europy Wschodniej i całkowitego pozbawienia ich

⁵⁵ R. Spałek, *Bez jednoosobowej dyktatury*, w: *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. K. Rokicki, R. Spałek, Warszawa 2011, s. 226.

⁵⁶ T. Snyder, R. Brandon, *op. cit.*, s. 269.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 269.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 271.

⁵⁹ M. Kramer, *Stalin, the Split with Yugoslavia, and Soviet-East European Efforts to reassert control 1948–1953*, w: *Imposing, Maintaining, and Tearing Open the Iron Curtain. The Cold War and East-Central Europe 1945–1989*, red. M. Kramer, V. Smetana, Lexington 2014, s. 111–112.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 110–111.

suwerenności w kwestiach wojskowych. Związany jest z tym drugi powód przyspieszenia sowietyzacji wojsk państw satelickich. Stalin starał się pokazać przywódcom tych krajów, że jedynie ZSRR ma „prawo” do nadzoru nad ich siłami zbrojnymi. Wskazane jest nadmienić, że także związana z tym gałąź przemysłu była kontrolowana przez Rosjan najściślej. Stalin decydował nie tylko o środkach przeznaczanych na wojsko, ale rozstrzygał o sprawach kadrowych na wielu szczeblach, czego przykładem jest mianowanie sowieckiego marszałka, wspomnianego wyżej Rokossowskiego, na ministra obrony narodowej w Polsce, pomimo jego niechęci⁶¹. W ślad za nim przeniesiono do Polski 270 oficerów sowieckich, w tym aż 36 generałów⁶². Większość z nich opuściła Polskę dopiero po przełomie październikowym 1956 r. Wyznaczenie Rokossowskiego na stanowisko szefa resortu obrony gwarantowało ZSRR całkowitą podległość i lojalność polskiej armii w potencjalnym konflikcie zbrojnym z Zachodem. Ponadto w siłach zbrojnych każdego kraju satelickiego Moskwy prowadzono intensywną indoktrynację komunistyczną żołnierzy⁶³. Wzmacniając bezpośredni nadzór nad siłami zbrojnymi, Kreml wysłał m.in. do Polski na każdy szczebel „doradców”, bezpośrednio z nim powiązanych. We wszystkich krajach bloku powoływano wojskową służbę bezpieczeństwa, której metody w większości przypadków okazywały się bardziej okrutne niż struktur cywilnych. Jako przykład można podać działalność bezwzględnej polskiej Informacji Wojskowej⁶⁴.

Trzecią przyczyną przyspieszonej sowietyzacji wojska było dążenie Stalina do wojny z Zachodem. Popadający w coraz większą paranoję sowiecki dyktator uważał,

⁶¹ E. Duraczyński, *Stalin. Twórca i dyktator supermocarstwa*, Warszawa–Pułtusk 2012, s. 655.

⁶² F. Musiał, *Zaciskanie pętli 1948–1956*, w: *Komunizm w Polsce. Zdrada, zbrodnia, zakłamanie, zniewolenie*, red. W. Bernacki [et al.], Kraków 2006, s. 239–240.

⁶³ Realizowane przez komunistów m.in. w Polsce metody sowietyzacji wojska zostały sprecyzowane w protokole posiedzenia Biura Politycznego PZPR z 2 stycznia 1951 r., na którym omawiano „pracę partyjno-polityczną w wojsku”. W dokumencie wyraźnie stwierdzano, że w obliczu napięcia w stosunkach międzynarodowych „należy wzmocnić pracę polityczno-wychowawczą, rozwijać miłość do ZSRR, umacniając przekonanie, że zapewnić bezpieczeństwo Polski można tylko w przymierzu z ZSRR, z państwami demokracji ludowej, z postępowymi siłami świata, z obozem pokoju”, zob. *Protokół posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR z 2 stycznia 1951 r. w sprawie pracy partyjno-politycznej w wojsku*, w: *Kierownictwo PPR i PZPR wobec wojska 1944–1956*, oprac. J. Poksiński, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2003, s. 226–227.

⁶⁴ Informacja Wojskowa (Główny Zarząd Informacji Wojska Polskiego), istniejąca w latach 1944–1957, była organem kontrwywiadu wojskowego do represjonowania żołnierzy Narodowych Sił Zbrojnych, Armii Krajowej czy Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość. Przejściowo nadzorowana bezpośrednio przez oficerów Smierszu (sowieckiego kontrwywiadu wojskowego z lat 1943–1946, będącego pod kontrolą wspomnianego w niniejszym artykule Abakumowa, szefa MGB ZSRR w latach 1946–1951). Pomimo braku całościowej monografii na temat funkcjonowania Informacji Wojskowej, w licznych opracowaniach przybliżono kulisy jej działania i okrucieństwa wobec przeciwników komunizmu, zob. S. Cenckiewicz, *Długie ramie Moskwy. Wywiad wojskowy Polski Ludowej 1943–1991*, Warszawa 2011; W. Tkaczew, *Organa informacji Wojska Polskiego 1943–1956. Kontrwywiad wojskowy*, Warszawa 2007; P. Kołakowski, *NKWD i GRU na Ziemiach Polskich 1939–1945*, Warszawa 2002.

że w obliczu własnych problemów zdrowotnych i osłabienia Stanów Zjednoczonych spowodowanego wojną w Korei można podjąć działania zaczepne wobec „świata imperialistycznego”. Rutynowe oskarżenia Stanów Zjednoczonych o podżeganie do wojny oraz czynne przygotowania do niej, wysunięte m.in. przez głównego ideologa Kremla, Michaiła Susłowa, na naradzie w Budapeszcie w 1949 r.⁶⁵ służyły wyłącznie pokazaniu społeczeństwu sowieckiemu, że to Stany Zjednoczone i cały świat zachodni dążą do zniszczenia ZSRR. Jednocześnie Stalin z końcem lat czterdziestych zarządził intensywny wyścig zbrojeń z Zachodem, co upoważniło niektórych analityków do przypuszczeń, że dyktator dąży do wywołania kolejnej wojny. Tezę o przygotowaniach do niej potwierdza rosyjski historyk, Leonid Mleczin, przytaczając refleksje generała Nikołaja Ostroumowa ze spotkania Stalina z dowódcami sił powietrznych ZSRR w 1952 r. Dyktator zażądał wówczas od wojskowych sformowania stu nowych dywizjonów odrzutowych bombowców⁶⁶. Co więcej, pod koniec lat czterdziestych podjęto decyzję, że Moskwa ma być otoczona raketowym systemem jednostek przeciwlotniczych, zdolnych wychwycić każdy samolot z zewnątrz⁶⁷. Poczyniono też przygotowania militarne na Dalekiej Północy i Dalekim Wschodzie, obejmujące możliwość inwazji na Alaskę⁶⁸.

Wyżej wymienione kroki miały służyć rychłemu rozpoczęciu wojny przez ZSRR z kapitalistycznym światem. Właśnie dlatego tuż przed śmiercią Stalina kolejną grupą narodowościową, represjonowaną w ZSRR, stali się Żydzi. Tak zwany spiszek lekarzy kremlowskich na przełomie 1952 i 1953 r. był ostatnią zbrodniczą akcją dyktatora, służącą odsunięciu najbardziej prominentnych członków Politbiura, m.in. Berii, Wiaczesława Mołotowa czy Anastasa Mikojana, pamiętających nieudolność Stalina z okresu II wojny światowej oraz posiadających minimum samodzielności politycznej. Usuwając współpracowników oraz prześladując ich rodziny i przyjaciół (np. żona Mołotowa, Polina Żemczużyna została aresztowana w 1949 r. w czasie kampanii antysyjonistycznej), Stalin dążył do likwidacji wszystkich świadków jego błędnych decyzji w zakresie fluktuacji kadr. Mianował na ich miejsce nowych ludzi, którzy byliby zdolni do rozpoczęcia wojny zakończonej zwycięstwem komunizmu na całym świecie lub przynajmniej w Europie. Mając przewagę liczebną nad państwami NATO w wojskach lądowych i powietrznych, Stalin dążył, według wszelkiego prawdopodobieństwa, do wywołania III wojny światowej w ciągu kilku najbliższych lat⁶⁹. Problem przygotowań Związku Sowieckiego do

⁶⁵ E. Duraczyński, *op. cit.*, s. 652–653.

⁶⁶ L. Mleczin, *Ojcowie terroru*, t. 3: *Koniec epoki. Beria, Abakumow, Ignatiew*, Warszawa 2004, s. 52.

⁶⁷ E. Radziński, *Stalin. Pierwsza pełna biografia oparta na rewelacyjnych dokumentach z tajnych archiwów rosyjskich*, Warszawa 1996, s. 756.

⁶⁸ W. Zubok, *Nieudane imperium. Związek Radziecki okresu zimnej wojny, od Stalina do Gorbaczowa*, Kraków 2010, s. 84.

⁶⁹ W literaturze przedmiotu pojawiają się sprzeczne poglądy na temat wybuchu nowej wojny w ostatnich miesiącach życia radzieckiego dyktatora. Badacz życia Stalina, Edward Radziński,

wojny w ostatnich miesiącach życia Stalina jest jeszcze zagadnieniem niewystarczająco zbadanym w literaturze przedmiotu, głównie z powodu braku dostępu do większości sowieckich dokumentów⁷⁰.

Wreszcie sowietyzacja Europy Wschodniej silnie przejawiała się w przesładowaniu Kościoła, będącego często ostatnim, niezależnym od komunistów podmiotem. Pomimo rozciągnięcia w czasie działań pozbawiających Kościół wpływu na społeczeństwa oraz stosowania różnorodnych metod, we wszystkich krajach bloku komunistów pod sowieckim nadzorem osiągnęli spore sukcesy w tej walce, czego konsekwencje w postaci laicyzacji społeczeństw m.in. Czech czy Rumunii są obecne do dnia dzisiejszego. W Polsce jednakże efekty tej działalności były znikome, głównie ze względu na silne tradycje polskiego katolicyzmu, więzi ludności z Kościołem, zmiany polityczne w ZSRR po śmierci Stalina i wreszcie rozsądną politykę prymasa Polski, kard. Stefana Wyszyńskiego, który 14 kwietnia 1950 r. podpisał porozumienie z władzami⁷¹. Pomimo kilkuletniego uwięzienia prymasa,

twierdzi, że dyktator planował uderzenie na Zachód w bliżej niesprecyzowanym terminie. Drugą tezę przedstawia biograf sowieckiego satrapy, Simon Sebag Montefiore. Jego zdaniem, radziecki przywódca miotał się między strachem przed nią a możliwością jej nieuchronności. Montefiore cytuje wypowiedź Stalina w rozmowie z zastępcą komendanta ochrony daczy w Kuncewie, Piotra Łozgaczowa. W odpowiedzi na sugestie oficera, że Amerykanie mogą się obawiać ataku na ZSRR, dyktator powiedział: „Zapamiętajcie sobie: zaatakują nas. To imperialiści i na pewno zaatakują nas, jeśli im na to pozwolimy. Takiej odpowiedzi powinniście udzielić”. Trzeci pogląd reprezentuje czeski analityk stosunków międzynarodowych, Vojtech Mastny. Podkreśla on, że władze sowieckie miały więcej powodów, żeby niepokoić się możliwościami wojskowymi Amerykanów niż odwrotnie, m.in. ze względu na wysłanie przez USA na wiosnę 1952 r. pierwszego transportu taktycznej broni nuklearnej do Europy czy wstrzemięźliwą reakcją Moskwy na kolejną serię amerykańskich nalotów w Korei w czerwcu 1952 r. Niezależnie od przedstawionych teorii, trzeba zaznaczyć, że problem ten czeka na całościowe opracowanie. Zob. E. Radziński, *op. cit.*, s. 760–765; S. Sebag Montefiore, *Stalin. Dwór czerwonego cara*, Warszawa 2004, s.640; V. Mastny, *op. cit.*, s. 272–275.

⁷⁰ Obraz ostatnich miesięcy życia Stalina pokazuje rosnącą z tygodnia na tydzień atmosferę strachu i podejrzliwości zarówno w radzieckim społeczeństwie, jak i w najwyższych władzach kremlofskich. 13 stycznia 1953 r. radziecka gazeta „Prawda” opublikowała informację o domniemanej zbrodniczej działalności żydowskich medyków, pracujących z dniem komunistycznych propagandzistów dla Stanów Zjednoczonych oraz Wielkiej Brytanii. Artykuł w „Prawdzie” niedwuznacznie sugerował zaniechania, jakich miały się dopuścić radzieckie służby bezpieczeństwa. Stanowiło to sygnał, zarówno dla piastującego funkcję szefa MGB od lipca 1951 r. Siemiona Ignatiewa, ale przede wszystkim dla Berii, że Stalin zamierza się ich pozbyć i mianować nowych ludzi na ich miejsce. Sprawa kremlofskich lekarzy została szerzej opisana przez Jakowa Rappoportę, *Ostatnia zbrodnia Stalina. 1953. Spisek lekarzy kremlofskich*, Warszawa 2011.

⁷¹ Mimo obecnych w „Porozumieniu” kontrowersyjnych zapisów odnośnie do m.in. „odcięcia się” duchowieństwa od „band reakcyjnych”, uważam, że w długofalowej perspektywie Porozumienie okazało się sukcesem Kościoła. Wyszyński, zdając sobie sprawę z uwarunkowań geopolitycznych i defensywnego położenia Kościoła, zdołał przesunąć decydującą konfrontację o trzy lata, już po śmierci Stalina i postępującej „odwilży” w krajach bloku. W celu przyjrzenia się szczegółowym zapisom dokumentu polecam sięgnąć do biografii kard. Wyszyńskiego, napisanej przez historyka Kościoła Petera Rainę, *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski*, t. 1, Londyn 1979, s. 367–371.

nie zdołano całkowicie podporządkować sobie Kościoła. Polscy komuniści, mimo sowieckich nacisków⁷², nie mogli podjąć jawnej walki z religią, jak bolszewicy po przewrocie z 1917 r. Na użytek opinii publicznej władze polskie cały czas podkreślały, że ich celem jest wyeliminowanie księży, angażujących się w działalność polityczną, ale nie mają nic przeciwko prowadzonej przez nich posłudze religijnej. W rzeczywistości długotrwałą strategią władz było dążenie do całkowitego wykorzenienia religii ze sfery publicznej, lecz miało to się odbywać etapami. W tym celu władze komunistyczne próbowały doprowadzić do rozłamu w hierarchii kościelnej, m.in. poprzez działalność „księży patriotów” uległych rządowi. W strategii tej utwierdził Bieruta sam Stalin, sugerując mu w sierpniu 1949 r. doprowadzenie do podziału Kościoła na dwie grupy, mówiąc: „Z klerem nie zrobicie nic, dopóki nie dokonacie rozłamu na dwie odrębne i przeciwstawne sobie grupy. Na księży «reakcyjnych» i lojalnych wobec władzy, którzy mieliby rozbijać duchowieństwo od wewnątrz”⁷³. Jeszcze w tym samym miesiącu uchwalono dekret o wolności sumienia i wyznania. Jego zapisy organy administracji państwowej wykorzystwały do zintensyfikowania ataków na Kościół. Przyspieszone działania polskich komunistów w celu osłabienia pozycji katolicyzmu w Polsce były spowodowane rosnącą presją sowiecką. Jak zaznaczył ambasador ZSRR w Polsce Wiktor Lebediew, „Kościół w Polsce w ciągu czterech lat walki o umocnienie demokracji nie doznał żadnego poważnego uszczerbku. [...] W dziedzinie walki z Kościołem nasi polscy przyjaciele znajdują się dopiero na samym początku realizacji tego swego zdania. Rozumieją oni jednak, że to zadanie wysuwa się obecnie na pierwszy plan”⁷⁴. Jednakże w długofalowej perspektywie stawało się jasne, że pomimo stosowania przez PZPR metod, mających doprowadzić do uzależnienia finansowania Kościoła od państwa (np. w sprawie statusu Caritasu), czy intensyfikacji działań tzw. księży patriotów, komuniści nie mają instrumentów, pozwalających w pełni podporządkować struktury kościelne w Polsce. W obliczu fiaska prowadzonej przez siebie polityki, 9 lutego 1953 r. władze uchwały dekret o obsadzaniu stanowisk kościelnych, oznaczający konieczność zgody władz na mianowanie księży w poszczególnych parafiach, co stało w sprzeczności z dotychczasową autonomią personalną Kościoła oraz podpisanym porozumieniem z kwietnia 1950 r. Wbrew stanowisku wyznawanemu przez organizację PAX, mianowany do godności kardynalskiej w listopadzie 1952 r. Wyszyński zdecydował się 8 maja 1953 r.

⁷² Według wspomnień byłego wicedyrektora Departamentu X MBP, zbiegłego na Zachód we wrześniu 1953 r. Józefa Świątły, już w 1945 r. gen. Iwan Sierow, pomysłodawca porwania przywódców Polskiego Państwa Podziemnego w marcu 1945 r., postulował szefowi nacjonalistycznej „Falangi” Bolesławowi Piaseckiemu atak na Kościół katolicki. W latach stalinowskich Piasecki, będący do momentu aresztowania kard. Wyszyńskiego mediatorem w kontaktach Kościoła z władzą, został przewodniczącym prorządowego stowarzyszenia PAX. Funkcję tę sprawował do śmierci w styczniu 1979 r.; zob. J. Zabłocki, *op. cit.*, s. 63.

⁷³ E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2009, s. 101.

⁷⁴ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945–1989*, Kraków 2003, s. 43.

na opublikowanie memorandum skierowanego do władz pt. „Non possumus”, w którym to Episkopat Polski wyraźnie zaprotestował przeciwko wywieranym naciskom⁷⁵.

Odmierna sytuacja Kościoła, mimo pewnych podobieństw, miała miejsce w innych krajach bloku. Na Węgrzech, w Czechosłowacji i Rumunii przy pomocy sowieckich oficerów bezpieki tamtejsze władze zdołały postawić przed sądem wielu biskupów i kapłanów, skazując ich na wieloletnie więzienie. Jako przykład można podać pokazowy proces prymasa Węgier, kard. Józsefa Mindszentyego, mający miejsce w lutym 1949 r. Węgierski hierarcha został skazany na dożywocie za szpiegostwo na rzecz Stanów Zjednoczonych oraz Watykanu. Wysuwając wobec niego absurdalne zarzuty o prowadzenie akcji kontrrewolucyjnej wspólnie z czynnikami reakcyjnymi, przywrócenie na tron węgierski Habsburgów czy popieranie federacji Europy Środkowej pod ich berłem, reżim marksistowski dążył do ośmieszenia kardynała w oczach krajowej i międzynarodowej opinii publicznej. Do dziś nie wiadomo, w jakim stopniu prymas Węgier był poddany torturom. Uzasadniona wydaje się hipoteza, zakładająca podanie duchownemu środków farmakologicznych, za których sprawą w jego słowach można było zauważyć brak krytycyzmu, zaburzenia kojarzenia i nielogiczne wypowiedzi⁷⁶. Po jego skazaniu na karę dożywotniego więzienia węgierski Kościół nie odgrywał żadnej roli w kształtowaniu postaw społecznych i był w znacznym stopniu podporządkowany komunistom. Dopiero w czasie powstania na Węgrzech, 30 października 1956 r. Mindszenty został uwolniony, lecz już nigdy nie wrócił na piastowane wcześniej stanowisko.

Szczególne przypadki zastosowania represji względem Kościoła miały miejsce w Czechosłowacji. Oprócz prowadzonej systematycznie polityki grabieży dóbr i uzależnienia ekonomicznego od państwa, władze dążyły do wywierania wpływu

⁷⁵ W kontekście tego dokumentu na uwagę zasługują następujące słowa: „A gdyby zdarzyć się miało, że czynniki zewnętrzne będą nam uniemożliwiały powołanie na stanowiska duchowne ludzi właściwych i kompetentnych, jesteśmy zdecydowani nie obsadzać ich raczej wcale niż oddawać religijne rządy dusz w ręce niegodne. Kto by zaś odważył się przyjąć jakiegokolwiek stanowisko kościelne skądinąd, wiedzieć powinien, że popada tym samym w ciężką karę kościelnej klątwy. [...] Rzeczy Bożych na ołtarzach cesarza składać nam nie wolno. *Non possumus!*”. Sądzę, że opublikowanie memoriału przyczyniło się do aresztowania Prymasa we wrześniu 1953 r. Uświadomił on władzom niemożność zawarcia porozumienia z kard. Wyszyńskim na ich warunkach. Ponadto po aresztowaniu Berii w ZSRR nowy pierwszy sekretarz KPZR Nikita Chruszczow wyraził zgodę na aresztowanie Wyszyńskiego, lecz jego los miał zależeć od potępienia biskupa Czesława Kaczmarka, skazanego we wrześniu 1953 r. na 12 lat więzienia w procesie pokazowym. Według Janusza Zabłockiego, do przekonania prymasa do wydania oświadczenia krytykującego biskupa władze nakłoniły Piaseckiego. Wyszyński odmówił spełnienia tej prośby; zob. J. Żaryn, *Dzieje kościoła katolickiego w Polsce 1944–1989*, Warszawa 2003, s. 138; J. Zabłocki, *op. cit.*, s. 154–156.

⁷⁶ T. Wolsza, *Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945–1953*, Warszawa 2005, s. 213–215.

na obsadę stanowisk biskupich metodami administracyjnymi. Skutkowało to m.in. internowaniem prymasa, kard. Josefa Berana w czerwcu 1949 r. Zeświecczenie kraju ułatwiało komunistom zadanie. W przypadku wyjątkowo opornych kapłanów władze uciekały się do tortur. Pierwszy z serii pokazowych „procesów” wobec czechosłowackich duchownych miał miejsce w listopadzie 1950 r. w Pradze. Wśród skazanych na kary wieloletniego więzienia był m.in. wikariusz generalny Ołomuńca Stanislav Zela⁷⁷. Kolejna „rozprawa” została przeprowadzona w styczniu 1951 r., kiedy to w Bratysławie trzech biskupów kościoła greckokatolickiego, określanych „agentami Watykanu w Czechosłowacji” skazano na kary od 10 lat więzienia do dożywocia. Za najbardziej groteskowy przykład komunistycznej „sprawiedliwości” można uznać przypadek greckokatolickiego biskupa Vasila Hopki, skazanego po jednodniowym procesie 25 października 1951 r. na 15 lat więzienia za domniemane wspieranie terrorystów ukraińskich i wystawianie im fałszywych dokumentów na wyjazd do Niemiec Zachodnich. Zarzucano mu też uczestnictwo w pięciu nielegalnych konferencjach Episkopatu, podczas których miano rozmawiać na temat „wrogich państwu” listów duszpasterskich oraz watykańskich dekretów nakładających ekskomunikę na komunistów⁷⁸, przy czym sam biskup miał prowadzić kolportaż owych dekretów w zarządzanych przez siebie parafiach⁷⁹.

Najbardziej drastyczne przykłady represji wobec księży dotyczą więzienia Pitești w Rumunii. Wobec przebywających tam kapłanów, studentów teologii i seminarzystów stosowano tortury, co nazywano w propagandzie „reedukacją”. Więźniowie musieli kłęzcę na podłodze z rękami za plecami przez długi czas, wieszano ich głową do dołu i zanurzano w wiadrze pełnym moczu⁸⁰. Celem oprawców było zarówno bezkrytyczne wychwalanie przez torturowanych ludzi ideologii komunistycznej i Stalina osobiście, jak i doprowadzenie więźniów do stanu psychicznego poniżenia i upodlenia. Prześladowania miały też za zadanie wytworzyć w ludziach przekonanie, że wyznawana przez nich wiara jest nic nie warta w porównaniu z „siłą” ustroju komunistycznego. Wszelkie istniejące więzi społeczne, zarówno na płaszczyźnie religijnej, jak i rodzinnej, miały ulec załamaniu.

⁷⁷ K. Bartosek, *op. cit.*, s. 383.

⁷⁸ Koniecznie tutaj trzeba wspomnieć, że Pius XII w lipcu 1949 r. nałożył ekskomunikę na komunistów w Europie Wschodniej z powodu prześladowań księży i opozycjonistów, zob. W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 r.*, Warszawa 2005, s. 33.

⁷⁹ P. Borza, *Represje wobec duchownych na przykładzie bł. bp. Vasil'a Hopki*, w: *Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego. Komuniści przeciw religii po 1944 roku*, red. J. Marecki, Kraków 2011, s. 62–63.

⁸⁰ Głównym pomysłodawcą utworzenia więzienia w Pitești w grudniu 1949 r. był Alexandru Nicol-ski (Nicol-schi), pracownik Securitate, współpracownik sowieckiego wywiadu i jeden z członków frakcji Pauker. Nicol-ski wspólnie z Eugenem Trucanu bezpośrednio odpowiadali za dokonywane w Pitești represje. Ostatni „eksperyment” został przeprowadzony w sierpniu 1952 r. Trucanu został skazany na śmierć w 1954 r. zob. D. Deletant, *Ceaușescu and the Securitate. Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*, New York 1995, s. 29–35.

Podsumowanie

Rekapitułując, sowietyzacja Europy Wschodniej przez Związek Sowiecki na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych wyływała z dokonanego podziału Europy i umacniała „żelazną kurtynę”. Coraz silniejsze zamykanie się bloku wschodniego na Zachód w omawianej przez mnie cezurze czasowej objawiało się również zakazem wszelkich wyjazdów na Zachód, z wyjątkiem delegacji sportowych i nielicznych przedstawicieli służb bezpieczeństwa danych krajów⁸¹. Gwałtowny przebieg sowietyzacji uświadomił narodom podbitym przez ZSRR ich bezradność i niemożność podjęcia sprzeciwu wobec permanentnego terroru wszystkich grup społecznych, przeciwnych komunizmowi. Społeczeństwa stawały się apatyczne, bierne i posłuszne wobec władzy, upatrując w takim zachowaniu możliwość dalszej egzystencji. Wiąże się to z jednym z zasadniczych celów sowietyzacji końca okresu stalinizmu, dziś często pomijanym. Mam na myśli jej konsekwencje dla rozwoju społecznego kolejnych pokoleń indoktrynowanych społeczeństw. Okres „żelaznej kurtyny” spowodował pogłębienie dystansu krajów wschodnioeuropejskich do Zachodu w sferze cywilizacyjnej, ekonomicznej i mentalnej. Przyjęcie Planu Marshalla oraz wprowadzenie podstaw integracji ekonomicznej krajów Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali w latach pięćdziesiątych umożliwiło Europie Zachodniej niebawem wzrost standardu życia w przeciwieństwie do państw pozostających pod kontrolą komunistyczną.

Sowietyzacja przekreśliła także na wiele dziesięcioleci możliwość kształtowania się społeczeństw zdolnych do krytykowania władzy, ale też skorych do współpracy z państwem. Przyczyniła się ona do wielowarstwowej demoralizacji społeczeństw. Potwierdzają to słowa węgierskiego pisarza, prawnika i politologa Ferenca Váli, stwierdzającego: „Wielu ludzi uważało, że w okradaniu państwa, od wielkich defraudacji do drobnych kradzieży, nie ma nic złego. Utrzymywano nawet, że jest to forma walki, oporu”⁸². Przejęte wówczas zwyczaje społeczne okradania państwa m.in. poprzez niepłacenie podatków czy wyłudzenie świadczeń socjalnych bez spełnienia określonych warunków są często obecne dzisiaj w przestrzeni publicznej państw postkomunistycznych.

Ogólnie rzecz biorąc, to właśnie sowietyzacja i przejście pewnych cech rosyjskiego despotyzmu, jak nieufność, zawiść, pogarda wobec słabszych czy egoizm, utrwaliły istnienie wielu stereotypów dotyczących mieszkańców Europy Wschodniej. Dokonany w czasie spotkań Wielkiej Trójki, a przypieczętowany w okresie stalinowskim podział świata utrudniał, a niekiedy uniemożliwiał narodom Europy Wschodniej poznanie nowych prądów myślowych i znacznie ograniczył poczucie samodzielności i niezależności w podejmowaniu decyzji. Konsekwencje tego procesu są obecne do dnia dzisiejszego w różnych wymiarach życia społeczno-kulturalnego i politycznego.

⁸¹ W. Roszkowski, *op. cit.*, s. 55.

⁸² V. Sebestyen, *Dwanaście dni. Rewolucja węgierska 1956*, Wrocław 2006, s. 53.

Iron Curtain as an aspect of Sovietisation of Eastern Europe in 1949–1953

Abstract

Sovietisation of Eastern Europe by the Soviet Union at the turn of the 1950s was a consequence of the division of Europe and strengthened the so-called Iron Curtain. The restrictions of the Iron Curtain included the ban on all travel to the West, except of delegations of sportsmen and some of the members of security services of those countries. Rapid Sovietisation made the nations subjected by the Soviet Union realise how helpless they were and how impossible it was to oppose such a reign of permanent terror of all social groups hostile to communism. Societies became apathetic, passive and submissive to the USSR, seeing it as the only possibility of existence. It is related to one of principal purposes of Sovietisation at the end of the Stalinist period, quite often neglected: its consequences for the social development of subsequent generations of indoctrinated societies.

The period of Iron Curtain led to the growing civilisation and mentality distance between East-European countries and the West. The implementation of the Marshall Plan and some basis of economic integration of the countries members of the European Coal and Steel Community in the 1950s contributed to an enormous rise of the standard of living, contrary to the states under communist control.

For many decades Sovietisation destroyed the generations able to criticise the authorities, but also willing to cooperate with the state. It contributed to a multi-layered demoralisation of societies. Some of social customs of those times, such as robbing the state through tax avoidance or embezzlement of public money through obtaining social allowances under false pretence, are still present in contemporary post-communist states.

Taking of some features of the Russian despotism, such as mistrust, envy, contempt for the weak, or egoism, perpetuated many stereotypes of people from Eastern Europe. The division of the world made by the Big Three and sealed during the Stalinist period made it impossible for the Eastern European nations to know new currents of thoughts, and significantly limited their sense of independence and ability to make independent decisions. Consequences of this process are still present in various dimensions of socio-cultural and political life.

Translated by Grażyna Waluga

"Железный занавес" как аспект советизации Восточной Европы в 1949–1953 гг.

Аннотация

Советизация Восточной Европы Советским Союзом на рубеже 40-х и 50-х гг. произошла от совершившегося раздела Европы и она укрепляла „железный занавес“. В обсуждаемом мною временном промежутке все сильнейшая замкнутость Восточного блока на Запад проявлялась также в запрете всех поездок на Запад, за исключением командировок – спортивных и некоторых представителей служб безопасности данных государств. Бурный ход советизации открыл глаза нациям, завоеванным СССР, на их бессилие и невозможность сопротивляться перманентному террору по отношению ко всем социальным группам, выступавшим против коммунизма. Общества становились апатичными, пассивными и послушными СССР, усматривая в таком поведении возможность дальнейшего

существования. Это связано с одной из основных целей советизации конца периода сталинизма, о которой сегодня часто умалчивается. Я имею в виду ее последствия для общественного развития очередных поколений индоктринированных обществ. Период „железного занавеса” углубил пропасть между восточно-европейскими странами также в цивилизационной, экономической и ментальной сферах. Принятие Плана Маршалла, а также введение основ экономической интеграции стран ЕОУС в 1950-х гг. сделали возможным невиданное повышение стандартов жизни для Западной Европы в отличие от государств, оставшихся под коммунистическим контролем.

Советизация перечеркнула также на многие десятилетия формирование наций способных к критике власти, но и готовых на сотрудничество с государством. Она повлекла за собой многослойную деморализацию обществ. Пережитые тогда общественные нравы обворовывания государства м.пр. путем неуплаты налогов или выманивания социальных пособий, не соответствуя определенным требованиям – часто присутствуют в общественном пространстве посткоммунистических государств. Заимствование некоторых особенностей российского деспотизма, как недоверие, зависть, презрение к более слабым или эгоизм, закрепило существование многих стереотипов, касающихся жителей Восточной Европы. Свершившийся во время встреч Большой Тройки, а закреплённый в сталинский период раздел мира усложнял, а иногда препятствовал восточно-европейским народам ознакомлению с новыми мыслительными течениями и значительно ограничил чувство самостоятельности и независимости принятия решений. Последствия этого процесса присутствуют и сегодня в разных измерениях общественно-культурной и политической жизни.

Перевод Агнешка Поспишиль

Bibliografia

10 February 1948 – Report of Milovan Djilas about a secret Soviet-Bulgarian-Yugoslav meeting, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117100>.

Opracowania:

Andrew C., Gordijewski O., *KGB*, Warszawa 1999.

Duraczyński E., *Stalin. Twórca i dyktator supermocarstwa*, Pułtusk–Warszawa 2012.

Gaddis J.L., *Teraz już wiemy... Nowa historia zimnej wojny*, Warszawa 1998.

Grzelak C., *Ład pojałtański w Europie Wschodniej*, w: *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Zielów 2005.

Holzer J., *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012.

Jackowicz J., *Partie opozycyjne w Bułgarii 1944–1948*, Warszawa 1997.

Kramer M., *Stalin, the Split with Yugoslavia, and Soviet- East European Efforts to reassert control 1948–1953*, w: *Imposing, Maintaining, and Tearing Open the Iron Curtain. The Cold War and East-Central Europe 1945–1989*, red. M. Kramer, V. Smetana, Lexington 2014.

Ruggenthaler P., *The Concept of Neutrality in Stalin's Foreign Policy 1945–1953*, Lexington 2015.

Sebestyen V., *Rewolucja 1989. Jak doszło do upadku komunizmu*, Wrocław 2009.

Snyder T., Brandon R., *Stalin i Europa 1928–1953*, Poznań 2014.

Wolsza T., *Za żelazną kurtyną, Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945–1953*, Warszawa 2005.

Paweł Bielicki, absolwent politologii i stosunków międzynarodowych na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy (bielicki11@gmail.com).

Paweł Bielicki, a graduate of political sciences and international relations at Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (bielicki11@gmail.com).